

FOLKLÓR ÉS ŐSTÖRTÉNET

Módszertani megfontolások

A folklór a „jelen” adataival foglalkozik: az utolsó 150 év alatt szájhagyományból följegyzett szövegekkel. Ebből az anyagból őstörténeti következtetésekre eljutni csakis összehasonlító kutatással lehet, ugyanúgy, mint a nyelvészetben, amely szintén túlnyomóan élő nyelvi anyaggal dolgozik. Az összehasonlító folklór-kutatás mindenekelőtt kapcsolatokat tud kimutatni népek között, s ebből jut el őstörténetben is felhasználható eredményekhez: ha ti. a kapcsolat bizonyos népekkel vagy területtel csak valami régi történeti korban volt lehetséges. Egy ilyen kapcsolat kimutatásához azonban a következő feltételek szükségesek: 1. az egyezés biztonsága, 2. másféle egyezés hiánya, illetőleg más népek hasonló jelenségeinek különbözősége, 3. genetikus összefüggés lehetősége. A következőkben főként a magam összevetéseit veszem vizsgálat alá a fenti szempontok alapján.

Legmeglepőbb és vitán felüli egyezést lehetett kimutatni a magyar „Möndölöcskék” mese (MNK 829 mesetípus) és altaji alvilágjárások között.¹ A sovány legelőn kövérre hizott s a dús fűvön soványan maradó ökrök, a vízből tejet meregető asszony, a fán madáralakban csipogó gyermek-lelkek olyan egyedi képei az emberi vétkek és mulasztások bűnhődésének az alvilágban, hogy ezek egyezése csakis közvetlen kapcsolatból magyarázható. Ugyancsak világos és egyértelmű a megfelelés abban a világelképzelésben, amely szerint a földet 3–4 cethal hordozza a hátán, illetve a cetten álló bivaly a szarvai közt, s mozgásuk okozza a földrengést.² Nem kevésbé egyedi a párhuzam a pünkösdi király-választás szokása és a Fekete-tenger mellékén, a Turáni-medence néhány pontján följegyzett, továbbá mezopotámiai tavaszi évkezdő szokások közt.³ Közös bennük a lóverseny, amelynek végén egy kitűzött céltárgyat kell elkapni, vagy valami erőpróba, küzdelem, amivel elnyerik az egy évig (vagy egy napig) tartó kiváltságot evésben-ivásban és egyéb szórakozásban; más változatokban pedig az, hogy a közösség meghajigálja a választott „királyt” – nálunk csak hamuval tölt cserepekkel és hasonlókkal, Keleten azonban még halálra kövezték a pót-királyt.

Tagadhatatlan az egyezés, ha közeli fogalmazási részletekben jelentkeznek. Ez áll a vérszerződészerű formulára (Vérem a véreddel egy patakot folyjon), és arra, amely a harc érzékeltetésére szolgál (Egy elémentében gyalogösvényt vága...). Ugyancsak áll arra a formulának és motívumnak egyaránt nevezhető képre, amely szerint a hős fejénél és lábánál felragyog a nap és hold.⁴ Elmosódottabb néhány Kálmány-gyűjtötte teremtés-monda⁵, de így is maradt fenn benne néhány különleges vonás, amely elégséges arra, hogy a vogul teremtés-mondák jellegzetes részeit felismerjük benne: az értelmetlenségével feltűnő és jellemző „gomb” egy bizonyos „tó-gáton”, amely átéri a világot; ennyi maradt Numi Tarem ezüstgombos övéből, amely megállítja a forgó földet, majd a világot átérő Ural-hegységig „ülepedik”. S a vogul monda hóból gyúrt első emberei, amelyek szétomlanak a demiurgosz keze nyomán, ugyancsak felismerhetők az ördög által gyúrt emberekben, akik meginduláskor porrá omlanak szét.

Már kétebb a megfelelés a vogul teremtésben szereplő láncon-leeresztés, a vele pontosan egyező sór hősének-részletek és meséink néhány homályos motívuma közt,⁶

ahol ugyanis nem teremtésről van szó, csak csillagról láncon függő kastélyról, valamint az ég rááján túl láncon függő bölcsőről, amelyben megtalálják a meshőst – de ugyanilyen láncon lógó bölcsőben eresztik le a teremtményeket a vogul mondában is.

A Falbaépített feleség⁷ balladát is csak a történet általános kerete és két egyéni részlete köti kaukázusi verses monda-hagyományokhoz – bár ezek a részletek más összefüggésben vannak alkalmazva a balladában. A közös keret az építőáldozat, amit a „mesterek egyessége” után valósítanak meg a nappal épülő, éjjel leomló fal megállítására; az egyező részlet a fokozatos beépítést megjelenítő szövegrész, majd a gyerek párbeszéde befalazott anyjával – a Kaukázusban fordított szerepben. Viszont nagyfokú erősítést jelent az örményektől utóbb előkerült motívum: a főpallér feleségének feláldozása, ami a magyar és balkáni balladán kívül sehol másutt nem fordul elő építőáldozati mondában.

Az Elcsalt feleség ballada⁸ a fa alatti jelenetének nincs pontos megfelelő párhuzama a keleti hősénekekben, csak különböző részletekben egyező variánsai, amelyekből együttesen kimutatható jelenetünk minden eleme. Más kérdés, hogy itt magyar és szibériai ábrázolások is erősítik az összefüggést, amelynek részleteire szintén ráismerünk a teljesebb keleti szöveghagyományokból. Ennél is homályosabb az egyezés az ellenség közeledtére háromszor költögetett Kerekes Izsák története és az Alpamüs-eposz döntő jelenete között⁹, minthogy a keleti párhuzam egy terjedelmes eposz kiinduló jelenete, míg a miénk egy 68 soros balladaszerű ének. Ismét más kérdés, hogy éppen ez az összevonas egyetlen döntő jelenetre jellemző minden népnél a balladába átvett epikai maradványokra. Viszont még ugyanilyen tekintetben is csak bizonytalan megfelelésnek tartható a Szívtelen anya-ballada és a két altaji hősének farkas-motívumának összevetése¹⁰; mert a kerettörténet a magyar ballada és az egyik hősének közt eltérő, a másikban meg a keret egyezik, de a farkas-motívum más értelmű. Néhány döntő részlet mégis összeköti a távoli szövegeket: az ellenség által fenyegetett szülők s a farkasok oltalmába kerülő, elhagyott gyermek. Itt ismét más szál erősíti a halványabb egyezést: a keleti hősének kezdő motívuma fennmaradt egy mesénkben.

Az elemek közti egyezés mellett legalább annyira fontos a különbözőség, illetve hiány más népeknél. Sőt, az egyezés elmosódottabb voltát ez ki is egyenlítheti. Ha ennek a szempontnak alapján vesszük sorra a fenti egyezéseket, a következő képet kapjuk. Mindaz, amit magyar meséből állítottunk párhuzamba keleti hagyományokkal, az európai és magyar mesekutatás eredményeire, nemzetközi és magyar mesekatalógusokra van alapozva. A „Möndölöcskék” például a magyar mesekatalógusokban az ún. csillagos jelzetű típusok közé tartozik, amelyeknek nincs párja az európai mesékben, s egyelőre másol sem. Ugyanilyen az „Égitest-szabadító” típus is, amit altaji kultúrhérosz-mondákkal hoztam párhuzamba.¹¹ S ugyanígy, Európában való ismeretlensége alapján lehetett felhasználni a mesebeli sárkány-képzetet, a hatlábú táltosparipát, az Akastyánhegyet keleti hősének-párhuzamokra s azontúl honfoglalás előtti kapcsolatok kimutatására.

Hosszú bizonyítással jutottam el a keleti kapcsolatok kimondásáig két említett ballada: az Elcsalt feleség és a Falbaépített feleség esetében. Az elsőben 11 folyóirat-oldalon és 598 európai változat alapján állapítottam meg azokat az eltéréseket, amelyek után nemcsak lehetséges, hanem szükséges is volt a fa-alatti jelenetnek Európán kívüli – keleti – hagyományokból való magyarázata. Nem véletlen, hogy ennek a korábban

¹ Vargyas L. 1963. 37–54.; 301–318

² Vargyas L. 1947.; 1977. 107–121.

³ Vargyas L. 1947.; 1977. 107–121.

⁴ Vargyas L. 1960b. 478–523.; 1961b. 242–294.; 1967.; 1976. I. 58.; II. 7. 33. 34 típus jegyzetei

⁵ Vargyas L. 1947. és 1977. 107–121.

⁶ Vargyas L. 1961a 3–15.; 1977. 107–121.

⁷ Vargyas L. 1959. 5–73.; 1960a. 1–88.; 1976 II. 2. Típus jegyzetei

⁸ L. a 4. jegyzet

⁹ L. a 4. jegyzet

¹⁰ L. a 4. jegyzet

¹¹ Vargyas L. 1961a. 3–15.; *Magyar Népmesekatalógus 328 A és 829*

szinte agyontárgyalt balladának új magyarázatát egyhangú helyesléssel fogadták a jól tájékozott külföldi kutatók.

A másik balladát még részletesebb előzmények után – 54 oldalas tanulmány és 502 magyar és balkáni változat különbségeinek elemzése alapján hasonlítottam össze kaukázusi párhuzamokkal. (Itt viszont a balkáni kutatók nem fogadták „helyesléssel” eredményeimet.) Érdekes, hogy a fenti számszerű adatok ellenére Voigt Vilmos azt vetette szememre, hogy az egyezések kedvéért elhanyagoltam az eltéréseket.¹²

Többi összehasonlításomban ballada és keleti hősének közt már nem is lehetett a változatok eltérései alapján haladnom, minthogy még távolról hasonló sem található hozzájuk az európai balladákban. Ezt egyrészt több tízezer európai népköltészeti szöveg átnézése alapján mertem megállapítani, másrészt eredményeim idegen nyelvű közreadása óta sem merült fel változatuk, bár a külföldi szakemberek ismerik állításaimat. Mondanom sem kell, hogy az illető darabok vagy elemek teljes ismeretlensége Európában nagy mértékben alátámasztja még az elmosódottabb egyezéseket is; másrészt éppen ez a hiány volt a kiindulás a másirányú összefüggések keresésére és fölfedezésére.

Külön problémát jelent, ha oroszoknál is feltalálható valamely elem, amely belső-ázsiai eredetűnek látszik. Ilyenkor külön kell eldönteni, nem a krími vagy kazáni tatároktól kerültek-e az orosz folklórhoz.

Ilyen problémát jelentett a harc leírásának formulája („Egy elemében gyalogösvényt vága...”), ami valószínűleg a kievi állam tatár háborúinak idején került bele a bilinák fogalmazásába.

Az egyezésekben meg kell lennie a *genetikus összefüggés* lehetőségének. Ez alig jelent problémát olyan magyar elemek esetén, amiknek csak a Kárpátoktól keletre vagy még inkább az Uráltól és Kaukázustól keletre van rokonsága (s oroszoknál hiányzik): a Keletnek azon a részén alig van olyan nép, nyelv, kultúra, amit a magyarság valamelyik összetevőjével ne lehetne kapcsolatba hozni. Finn-ugorok, törökök, mongolok, szibériai, kaukázusi népek, irániak, Fekete-tenger vidéki görögök mind számításba jöhetnek a honfoglalás előtti magyar kapcsolatok tekintetében. Ebben a vonatkozásban a következő fokozatokat különböztethetjük meg.

1. Az összefüggés Keleten széles körben, számos néphez kapcsolódik. Ilyen például a Diószegi által kimutatott magyar sámán-hagyományok egész köre, ami Szibéria és Belső-Ázsia különböző finn-ugor, török, mongol és paleoázsiai népeinek sámán-hagyományaiából veszi párhuzamait az egyes magyar hagyományelemek mellé. Lükő Gábor pedig a lírai magyar népdalok két párhuzamos képből álló versszak-típusát Volga vidéki és szibériai népeken keresztül egészen Kínáig tudta követni; ez tehát egy széles területen elterjedt, általános hagyomány, s a magyarságot ehhez a kulturális sávhoz köti közvetlen kapcsolódási pont nélkül.

2. Egyes hagyományaink egy szűkebb területhez kapcsolódnak: az Altaj sár – török – mongol népeihez. Ide tartozik a hősepikából kimutatott párhuzamok nagy része, s az égitestek visszaszerzésének mesemotívuma. Itt merül föl a kérdés: valóban ennek a szűkebb tájnak, illetve valamely ottani népnek hagyományából örökölte-e a magyarság (vagy egy része), vagy ez csak egy hajdan szélesebb területen élő kultúra szigetre visszahúzódó maradványa? Ez ti. őstörténeti következtetésekre más-más lehetőséget jelent. Az is kérdés, a mongol adatok sűrűségét közvetlen érintkezésnek tulajdonítsuk-e, vagy archaikusabb-e az ő kultúrájuk a vidék török népeinél, s tovább őriznek egy belső-ázsiai areális hagyományt?

3. Vannak sajátos népi kapcsolatok. A teremtés égből láncon leeresztéssel történő fajtája vogulokat, altaji sórokat kapcsolja a magyarokhoz; az Alpamüs eposz költögetési jelenete (és több más része) vogulokat, az Altajból kirajzott kazahokat és magyarokat hozza párhuzamba. Ez a két hagyomány valami nagyon korai érintkezésre enged gondolni uraliak és altajiak között. A pünkösdi király-választás a Fekete-tenger északi partvidékét, Közép-Ázsia török népeit, Taskent és Szamarkand vidékén az I–VIII. sz. közt és végső soron Mezopotámiát jelenti őstörténeti kapcsolatként. Ez inkább késői, Fekete-tenger melléki átvételt sejtet.

4. Vannak végül olyan összefüggések, amelyek két irányból jövő hagyományok összeolvadását teszik valószínűvé. Ilyen a világ elképzelése cethal hátán, illetve bivaly szarvai közt. Az első képzet finn-ugor és szibériai népek közt általános, a második az iszlám körében. A két hagyományág érintkezése a Volga vidékén éppúgy tapasztalható, mint Szibéria egyes foltjain. De ismerte a honfoglaló magyarság összetételét és előző kapcsolatait, létrejöhetett ez az együttes a magyarság körében külön is.

A három követelmény: az egyezés, a másoktól való különbözés és a genetikus összefüggés egymást támogatja, s az elsőnek esetleges homályosabb voltát kiegyenlíti. Sőt, bizonyos esetben az egyezés elhomályosult volta egyenesen követelmény: ha nagyon régi érintkezésre, régóta megszakadt kapcsolatra mutat. Például magyar–vogul (obiugor) egyezés esetén ugyanúgy követelmény a nagyarányú „eltérés” az egyező elemekben, azaz a magyar elemek elhomályosult, sőt értelmét veszített volta, mint ahogy a szavak „egyezése” is ilyen esetben nagyfokú, bár szabályos eltérésekben jelentkezik. S homályosabb egyezések is jelentőséget kapnak, ha ugyanabba az irányba mutatnak, mint több kétségtelen kapcsolat. Például amikor meggyőző párhuzamok jelentkeznek balladáinkban az altaji hősepikához, mint a fa alatti jelenet, a vérszerződést és harcot érzékeltető formulák, a nap–hold feltűnése a hős fejénél-lábánál, akkor még olyan halványabb egyezés is hitelt érdemel, mint a Szívtelen anya megleckéztetése farkasokkal. Egyáltalán azt kell természetesen tartani, hogy hasonló eredetű elemek közt különbségek vannak az eredeti vonások átalakítása, tehát az „elhomályosulás” tekintetében. Hiszen a variálás, az átalakítás nyilvánvalóan nem történt hajszálnyira egyező mértékben minden egyes esetben.

Az időre, mint döntő tényezőre a következőket kell meggondolni. A honfoglalás terminus ante quem minden olyan esetben, amikor a kimutatható kapcsolat olyan népekhez vagy területre vezet, akikkel, amivel érintkezésünk a honfoglaláskor végleg megszakadt. Itt csak a kunok s talán a besenyők betelepülése okoz nehézséget, amit a nyelvterület egészének ellenőrzésével lehet megszüntetni. Különösen erdélyi és dél-dunántúli hagyományok zárják ki a kun közvetítés lehetőségét. S itt fölmerül a beolvadók kultúra-átadó szerepének problémája is. Szerintem különbséget kell tenni uralkodó többségbe beolvadó kisebbség, valamint népi többségbe beolvadó *uralkodó kisebbség* között. Például magyarságba beolvadó besenyők vagy az ugor nyelvű magyar népi tömegbe beolvadó török-iráni vezető réteg és harcos tömegei közt. Az utóbbiak inkább adhattak át a *beolvadóknak* elemeket saját műveltségükből.

Az eredeti értelem elhomályosulása, illetve a nagyon közeli egyezés eligazít a kapcsolatok hozzávetőleges idejében. Így például a „Möndölöcskék” nagyfokú, egyes részekben szinte variálatlan egyezése csakis időben közeli kapcsolatot enged föltenni; míg a teremtésmondák elhomályosult, töredezett és értelmetlen elemei csakis nagy időbeli távolsággal magyarázhatók. Ha ilyenkor a népi kapcsolat is ugyanilyen múlt-
ra tekint vissza, sőt, a műfaj és tartalom is, akkor mindez erősíti egymást. A teremtésmondák vogul–magyar egyezésében az archaikus műfaj tökéletes összhangban van a

¹² Voigt V. 1977. 305–318.

rég megakadt együttéléssel és a magyar elemek elhomályosulásával. Ugyanígy összhangban vannak a „Möndölöcskék” fejlett tartalmi-hitvilágbeli elemei az újkorra valló, közeli fogalmazási egyezésekkel. Bizonyos esetekben tehát a folklóreredmény hozzávetőleges időt, vagy relatív kronológiát is adhat a „terminus ante quem” tág határán túl.

Volt, aki kétségbe vonta, hogy lehet-e az élő folklór-szövegeket sok századdal korábbi ábrázolásokra vonatkoztatni, sőt, hogy egyáltalán lehet-e folklór-anyagból régmúlt-ra következtetni.¹³ Ez a vélemény tulajdonképpen az egész összehasonlító ethnológia létét akarja megkérdőjelezni, és szemet huny a népek hagyományában – nemcsak elmaradott, hanem a fejlett kultúrájú népek hagyományában is – fenntartott igen archaikus vonások előtt. Hogy csak egy példát idézzek, a magyar nép körében még az 1960-as évek végéig (s talán ma is) gyűjthető volt a sirató, aminek zenei és szövegi oldala egyaránt csak egy-kétezer évvel korábbi fejlettségi szint maradványa lehet.

Természetesen az időbeli távolság arányában állnak elő a nagy változások az összehasonlított elemekben; mégpedig nemcsak a már említett elhomályosulásban, hanem műfajváltásban is (például magyaroknál balladává változott az, ami Keleten hősenek), és a világkép változásában is (például a „Möndölöcskék” keresztény szellemű legendamese, az altaji párhuzamok hősenek, ahol a megölt rokon lelkéért megy le a mitikus hős az alvilágba, s ott lát – mellékesen – bizonyos büntetéseket).

Milyen történeti következtetéseket engednek meg ezek a folklór-eredmények? Amikor általánosságban honfoglalás előtti, keleti kapcsolatokról van szó, az csak a régi hagyományok továbbélését bizonyítja, vagyis a kultúra-váltás mértékét segít helyesen megítélni. Ennyiben nem is annyira őstörténeti az eredmény, mint inkább adalék honfoglalás *utáni* történelmünkhöz.

Amennyiben közvetlenül egy-egy néphez, területhez vagy szélesebb körű kultúrához vezet, a Kaukázusba vagy a Fekete-tenger mellékére, akkor megerősíti a többi tudomány hasonló eredményeit, ami nem lekicsinyelhető teljesítmény még akkor sem, ha ilyenkor természetesen a vezetőszerp mindig a többi tudományé: nyelvészeté, régészeté vagy a történeti forrásoké. Kivételes esetekben azért a forráshelyek értelmezéséhez is hozzájárulhat, különösen ha kimutatja egy-egy ún. „adat” folklór-toposz jellegét. Ilyennek tartom a magyar krónikák „értésülését”, hogy mai hazánkba való költözésre sasok kényszerítették a magyarokat, mert fölfalták barmaikat. Valami hasonlóval magyarázzák a burját-mongolok is mai lakóhelyükre történt költözésüket a XVII. században. Eszerint mikor a Szelenga torkolatához és a Bajkál-tó partjához értek, néhány évet ott eltöltöttek. Ekkor hirtelen váratlan eset újra elűzte őket. Egy sas elragadott egy gyermeket, aki a sztyeppén játszott. A horik megölték a sast, de félve, hogy a sasok minden gyermeket el fognak ragadni, elvándoroltak újra a régi lakóhelyükre az Uda folyó mellé.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy ezekben a mondákban a szokásos ok-okozat fölcseréléséről van szó: egy egész nép nagyarányú költözése esetén számtalan fiatal és gyenge jószág hull el, sőt ember is: öreg, csecsemő. Ezek hevenyészett eltemetése vagy temetetlensége vonzza a keselyűk hadát, s ez jelenik meg később okként a mondában. (S a burját mondában már nagyfokú modernizálás és racionalizálás is ment végbe.) Szükségtelen tehát ennek a krónikás mondának alapján eltúlozni az állítólagos besenyő támadás méreteit és hatását.

De segíthet a folklór tisztázni vagy eldönteni konkrét történeti kérdéseket is. Nem látom szükségesnek feladni elképzelésemet, hogy a cseremisiz-csuvas határterület és a magyarság közös kvintváltó-ötfokú stílusa az egykori magyarság teljesítménye. Így

Julianus és a keleti magyarok találkozásának helye a mondott terület vagy annak tágabb szomszédsága lehetett. Ez nincs ellentétben azzal, hogy Julianus valószínűleg a bulgár fővárosban szerzett tudomást a magyarokról, s hogy eszerint átkelt a Volgán.¹⁵ Ha ugyanis sosem említi, hogy átkelt egy folyón, akkor azt sem kellett említenie, hogy visszament rajta. Márpedig a megadott két napi távolság lóháton Bulgárián kívül inkább képzelhető el a Volga jobb partján, a jelzett részeken, mint Bulgária keleti határain túl, ami sokkal nagyobb távolságot jelent.

Új kutatási lehetőségekre is mutathatnak bizonyos folklór-kapcsolatok. A vogul-sóor-magyar egyezés valami nagyon korai érintkezésre utal az ugor-magyar ág és az Altaj népei között. Vagy ez a közös hagyomány valami ősi uráli elem volna, amit törökségbe beolvadó szamojéd hakasszok – a sórok szomszédai – vittek volna magukkal?

¹³ Voigt V. 1977. 309., 318.

¹⁴ Dugarov, D. Sz. 1964. 16.

¹⁵ Vékony S. 1977. 1175–1191. Az 1183. lapon: a Serjoña forrásvidéke–Pjana kanyar–Liskovo–Gorkij köze. Lásd még Fodor I. 1977. 7–20. Magyarság a folklórban és az időben